

Ємцев В. І.

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КЛАСТЕРІВ – ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Розглянуто сутність та категорійний апарат територіального кластера, доцільність і переваги його формування та проблеми його функціонування в умовах правового поля України. Досліджено сучасний стан, проблеми функціонування та напрями подальшого розвитку конкурентоспроможності підприємств цукробурякового комплексу АПК України в умовах поширення світової продовольчої кризи.

Ключові слова: цукор, цукробуряковий комплекс, ефективність діяльності, конкурентоспроможність підприємств, продовольча криза, споживання цукру, структура витрат, інтеграція, кластер

Табл.: 2. Бібл.: 23.

Ємцев Віктор Іванович – кандидат економічних наук, доцент, кафедра менеджменту, Національний університет харчових технологій (вул. Володимирська, 68, Київ, 1601, Україна)

Email: viem17@gmail.com

УДК 330.1

Ємцев В. И.

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ – ПРЕДПОСЫЛКА РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Рассмотрена сущность и категориальный аппарат территориального кластера, целесообразность и преимущества его формирования и проблемы его функционирования в условиях правового поля Украины. Исследовано современное состояние, проблемы функционирования и направления дальнейшего развития конкурентоспособности предприятий свеклосахарного комплекса АПК Украины в условиях распространения мирового продовольственного кризиса.

Ключевые слова: сахар, свеклосахарный комплекс, эффективность деятельности, конкурентоспособность предприятий, продовольственный кризис, потребление сахара, структура расходов, интеграция, кластер

Табл.: 2. Библ.: 23.

Ємцев Віктор Іванович – кандидат экономических наук, доцент, кафедра менеджмента, Национальный университет пищевых технологий (ул. Владимирская, 68, Киев, 1601, Украина)

Email: viem17@gmail.com

UDC 330.1

Yemtsev V. I.

FORMING OF TERRITORIAL CLUSTERS IS THE PRECONDITION FOR DEVELOPMENT OF COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISES

The essence and categorical apparatus of the cluster are considered together with the suitability, advantages of forming and problems of functioning in conditions of legal framework of Ukraine. The current state, problems of functioning and ways of further growth of the competitiveness of sugar-beet complex enterprises of AIC of Ukraine are examined in conditions of food crisis spreading in the world.

Keywords: sugar, sugar-beet complex, efficiency of activity, competitiveness of the enterprise, food crisis, consumption of sugar, structure of expenses, integration, cluster

Tabl.: 2. Bibl.: 23.

Yemtsev Viktor I. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Management, National University of Food Technology (vul. Volodymyrska, 68, Kyiv, 1601, Ukraine)

Email: viem17@gmail.com

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. На сьогоднішній день Україна, як і більшість країн, які перебувають на етапі переходу від факторно-орієнтованої економіки до економіки, орієнтованої на ефективність, і які характеризуються середнім рівнем економічного розвитку, має явно виражену сировинну спеціалізацію економіки, низький рівень доходів населення й бізнесу, що визначається, в тому числі, неефективним функціонуванням державних й ринкових інститутів.

Як показує проведений аналіз, промислові підприємства, особливо державної форми власності, працюють із високим ступенем інертності, що виражається: по-перше, у нездатності працювати гнучко, вчасно реагуючи на

зміни вимог ринку; по-друге, у невідповідності системи управління підприємств викликам часу. Як наслідок, Україна посіла лише 73 місце зі 144 країн у світовому рейтингу конкурентоспроможності економік за значенням глобального індексу конкурентоспроможності в 2012 р. (WEF Global Competitiveness Index), який щорічно визначається на Світовому економічному форумі, [1, с. 5]. У цьому контексті виникає питання пошуку напрямів розвитку конкурентоспроможності підприємств за рахунок зміни парадигми управління конкурентоспроможністю, яка полягає у відмові від традиційної економічної політики й переході до нових систем організації діяльності, заснованих на використанні переваг спеціалізації, інтеграції й кооперації.

Аналіз останніх досліджень, у яких початі рішення проблеми.

Актуальність теми обумовлена загальним незадовільним станом функціонування та необхідністю пошуку шляхів збільшення ефективності діяльності та конкурентоспроможності підприємств АПК України. Проблеми розвитку конкурентоспроможності підприємств та інтеграції економіки, що здійснюється на засадах координації зусиль її учасників, також досить широко висвітлюється в роботах вітчизняних і закордонних учених. Так, проблемам інтеграційного розвитку економіки на основі формування кластерної стратегії в різні часи були присвячені роботи таких вчених, як О. Богма, М. Войнаренко, В. Дубицький, О. Кузьмін, С. Мочерний, А. Мірошник, С. Соколенко, В. Ситник та інших [2–13]. Доцільність створення агропромислових кластерів у своїх роботах доводять такі вчені, як М. Дем'яненко, М. Кропивко, П. Саблук, С. Юшин. і ін [3; 6; 13]. Значний внесок у дослідження кластерної міжфірмової взаємодії, зокрема питань, які стосуються їх організаційного й фінансового забезпечення, зробили закордонні вчені: М. Портер, Е. Дахмен, І. Зандер, А. Мальмберг, С. Розенфельд, Ю. Сельвель, Д. Сольє, М. Тодаро, І. Толенадо, П. Фішер [14–21]. Однак, незважаючи на великий науковий інтерес до кластерних систем, проблем їхнього формування й функціонування, у теорії й практиці переважає дещо фрагментарний аналіз і вибірковий підхід щодо висвітлення окремих аспектів розвитку агропромислових кластерів. Внаслідок цього виникає об'єктивна потреба в розробці нових теоретичних узагальнень і підходів у рішенні проблем розвитку конкурентоспроможності підприємств та визначенні перспектив розвитку нових економіко-організаційних структур кластерного типу в АПК України.

Метою статті є узагальнення наукових досягнень і категоріального апарату, аналіз структури та типів територіального кластера, обґрунтування доцільності, переваг і теоретичних аспектів формування кластерів та проблем їх функціонування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Однією з найгостріших проблем сучасної світової економіки є продовольча криза, що починає проявлятися у значній кількості країн. За даними звіту ООН, більше 40 країн світу потерпає від нестачі продовольства. Згідно з даними Продовольчої сільськогосподарської організації ООН (ФАО), чисельність голодуючих у світі в 2010 році становила 925 млн осіб, що супроводжується різким підвищенням цін на продукти харчування [2, с. 138]. Нестача продовольства веде до підвищення цін на нього, а це, в свою чергу, призводить до більш тяжких наслідків – загрози продовольчій безпеці, поширення бідності, зuboжіння, реального недоїдання, вразливих верств населення, громадських хвилювань. Україна може забезпечити продовольством від 150 до 500 млн осіб [3, с. 28] Однак ефективність використання цих ресурсів багато в чому залежить від формування нових видів інтеграційних об'єднань в галузях АПК країни.

У даний момент вже багато дослідників бачать єдиний спосіб збереження конкурентоспроможності підприємств у формуванні кластерів [3–20]. Концепція «кластера» використовується в різноманітних бізнес-структурах з різними цілями: для підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарської діяльності, проведення додаткових колективних досліджень, впровадження системи управління захистом навколишньої середовища тощо. І хоча існує багато визначень сутності кластера, більшість з них базується на ідеї територіальної близькості і технологічної спеціалізації. Так, на думку А. Мальмберга, регіональні кластери обмежуються географічними зонами, налічують досить велике число фірм і працівників в малому крузі суміжних промислових секторів [16, с. 47].

С. Розенфельд підкреслює, що кластери повинні мати активні канали бізнес-транзакцій, діалогу і комунікації. «...Без активних каналів, навіть критична маса відповідних фірм не є місцевим виробництвом або соціальною системою і, таким чином, не функціонує як кластер» [17, с. 5].

М. Портер дав наступне визначення кластеру: «кластер або промислова група – це група взаємозв'язаних компаній, що є сусідами, і пов'язаних з ними організацій, діючих в певній сфері і таких, що характеризуються спільністю діяльності і взаємодоповнюючих один одного. Спорідненість зазвичай існують в географічній зоні, де комунікації, логістика, людські ресурси легкодоступні. Кластери зазвичай розміщуються у регіонах, а іноді – в окремому місті» [15, с. 46].

Більшість експертів [3–20] визначають кластер як географічну концентрацію подібних, суміжних або додаткових підприємств з активними каналами для бізнес-транзакцій, комунікацій і діалогу, які мають загальну спеціалізовану інфраструктуру, робочі ринки і послуги, можливості або проблеми. Тому під кластером ми пропонуємо розуміти мережу незалежних виробничих, сервісних фірм, включаючи їхніх постачальників, розробників технологій і ноу-хау, що поєднують ринкові інститути і споживачів, які взаємодіють один з одним в рамках єдиного ланцюжка з створення вартості.

Сформована в застійні роки існування СРСР структура АПК не вписується в ринкові умови й, особливо, в умови циклічного економічного розвитку. Реорганізація колгоспно-радгоспної системи фактично полягала в зміні висівок, тобто змінився всього лише організаційно-правовий статус господарств (підприємств). Виробничі відносини в АПК не отримали якісних змін. У структурі АПК дотепер переважають старі високовитратні традиційні технології, розраховані на використання праці некваліфікованих працівників. Одним із вузьких місць функціонування аграрного підкомплексу АПК продовжує залишатися розбіжність економічних інтересів виробників сільгосппродукції й переробних підприємств. Так, дотепер зберігається практика переробки багатьох видів сільгосппродукції (соняшник, цукровий буряк тощо) на давальницьких умовах, що, в остаточному підсумку, негативно впливає на ефективність усього АПК і не сприяє скороченню матеріально-технічних та трудових витрат.

Кожна з галузей АПК виконує лише одну окрему технологічну стадію єдиного відтворювального процесу виробництва кінцевих продуктів. Галузі технологічно взаємозалежні послідовно: кожна є споживачем ресурсів, зроблених на попередній стадії відтворювального циклу, і одночасно – виробником ресурсів, призначених для споживання на наступній стадії. Тому окреме аграрне або переробне підприємство, в силу постійно зростаючих вимог споживачів до якості, безпечності продукції та рівня доступності цін на неї, практично не в змозі створити собі ринкову нішу й успішно конкурувати з постачальниками імпортного продовольства. Цьому заважають традиційна нескоординованість дій різних сфер АПК, відсутність пропорційності, погодженості й ритмічності в роботі, що приводить до втрат у всьому АПК, а особливо, у найбільш уразливій ланці – сільському господарстві (збирання, зберігання, переробка й збут продукції).

Так, цукробурякове виробництво – галузь АПК України, до складу якої у 1990 році входило 192 цукрових і 5 цукрорафінадних заводів, 7000 великих бурякосіяних господарств та працювало понад 1,5 мільйон працівників. У період 1985–1990 років посівна площа під цукровим буряком досягала 1650 тис. гектарів, Україна збирала 43 млн т буряку, виробляла понад 5 млн т цукру на рік, з яких понад 3 млн т поставлялося в інші республіки країни. За обсягами виробництва бурякового цукру цукрова промисловість України до 1990 року посідала перше місце у світі, виробляла 13–20% від світового обсягу виробництва цукру, а в окремі роки – 22–23%. Україні поступалися Франція й Німеччина – нинішні лідери світового бурякосіяння. Країна входила до першої шістки країн-експортерів цу-

кру, включаючи країни, що експортують цукор з цукрової тростини, а часом навіть у трійку. Проте з 1998 року Україна перетворилася на імпортера цукру-сирцю, а її частка у світовому виробництві цукру в 2010/11 МР становила лише 0,98 %, бурякового цукру – 4,7% [21; 22].

Зменшення площ посівів (852 тис га у – 2001 р. та 515 тис га – у 2011 р.) та виробництва цукрового буряку призвело до недовикористання виробничих потужностей та їх скорочення (у 2001 році на 147 цукрозаводах вони склали 413,4 тис т/добу, а у 2011 р на 78 підприємствах – 240 тис т/добу). Сільгоспідприємства при виробництві цукрового буряку рідко використовують його ранньостиглі сорти, що також веде до скорочення сезону цукроваріння та збільшення собівартості українського цукру. Так, у 2011 році 73% цукрозаводів в Україні за рік працювало всього 45–90 діб. Для порівняння, у Росії у 2011 р. 33% цукрозаводів працювало 120–150 діб, 45% – 150–180 діб (табл. 1).

Все це, при невеликих потужностях цукрозаводів та подорожчанні всіх видів ресурсів (особливо енергетичних), що споживають цукрозаводи, застарілій техніці та технологіях, веде до низької конкурентоспроможності підприємств та їх продукції не тільки на зовнішньому, але і на внутрішньому ринках.

За наявності родючих земель і надлишку переробних потужностей цукрових заводів, цукрозаводи вимушені були купувати діючі сільгоспідприємства у сировинній зоні заводів або брати землю в оренду для вирощування власного цукрового буряку та забезпечення існуючого виробництва власною сировиною хоча б на 50%. Це дало результат.

Таблиця 1

Динаміка виробництва цукрових буряків та цукру в Україні та світі [21; 22]

Показники	Од. вим	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011
Площа посівів	тис га	852,6	668,5	623,3	584	320	492	515
Валовий збір буряку	млн т	15,5	13,3	15,5	17,0	10,0	13,7	18,7
Врожайність	т/га	18,3	20,1	24,8	29,2	31,4	27,8	36,3
Працювало заводів	од	147	121	116	104	56	73	77
Змінна потужність	тис т	413	338,1	328,6	312,1	180	224,6	243,3
Виробництво цукру в Україні,	млн т	1,65	1,55	1,89	1,85	1,26	1,54	2,33
в т. ч. в розрахунку на 1 завод	тис т	11,2	12,8	16,3	17,78	22,5	21,0	30,0
Виробництво цукру з 1 га посівів	тис т	1,93	2,31	3,33	3,16	3,94	3,13	4,52
Виробництво цукру в світі	млн т	128	134	139	149	167	164	167
Споживання цукру в світі	млн т	123	130	138	146	159	159	166

Основні виробники цукру з цукрових буряків в Україні у 2011 р, [21,22]

Компанія	Кількість заводів	Перероблено буряків, тис.т	Вироблено цукру, тис.т		% від загального обсягу цукру
			всього,	на 1 завод,	
Всього заводи, інтегровані в компанії	34	11211,7	1545,8	45,46	63,3
Заводи, не інтегровані в компанії	43	6146,9	785,15	18,26	33,7
Разом по Україні	77	17364,6	2330,95	30,2	100,0

Проведені розрахунки показують, що практична діяльність бізнес-структур доказала вірність формування інтегрованих структур. Так, у 2011 р. цукрозаводами інтегрованими в агрохолдинги, було зібрано 64,5 % цукрового буряку від загального збору, та на 34 заводах вироблено 63,3 % цукру. При цьому було перевищено показник виробництва цукру в розрахунку на 1 га посівів, який у 1990 р складав 3,05 т/га, а у 2009–2011 рр., він склав відповідно 3,94 – 4,52 т/га.

Проте у порівнянні з країнами ЄС цей показник в 3 рази менший, що є причиною та показником низької конкурентоспроможності підприємств цукробурякового комплексу. Практично всі західні бурякозійні країни в 80–90-х роках минулого століття провели планомірне реформування й реструктуризацію своїх цукробурякових галузей. Вивели з ладу малопотужні підприємства, замість них побудували нові, технологічно прогресивні. Тільки в теперішніх країнах ЄС кількість заводів у 1980–1990 роках скоротилася з 356 до 183, а цукрових компаній – з 178 до 78. Потужність заводів зросла до 10 тисяч тон сировини/добу. В Україні цього не було зроблено. Тому середня кількість цукру, що виробляється на одному заводі, в країнах ЄС на теперішній час складає 138 тис т, а в Україні – для цукрозаводів, інтегрованих в агрохолдинги, цей показник склав 45,46 тис т, а цукрозаводів, не інтегрованих в агрохолдинги, лише 18,26 тис т цукру на рік. Все це призводить до збільшення собівартості продукції та зменшення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств та їх продукції на зовнішньому ринку. Також до збільшення собівартості українського цукру при невеликих потужностях цукрозаводів веде подорожчання всіх видів ресурсів, особливо енергетичних, що споживають цукрозаводи, застарілі техніка та технології. Як наслідок – низька конкурентоспроможність підприємств не тільки на зовнішньому, але і внутрішньому ринках.

Тому, на нашу думку, саме кластер є оптимальною формою інтеграції підприємств різних галузей АПК, пов'язаних технологічним ланцюжком, що орієнтується на об'єднання певної частини капіталу, координацію діяльності, ясний розподіл функцій, ріст конкурентоспроможності, погоджену економічну політику всіх автономних підприємств, що входять до його складу. Факторами, що мотивують інтеграцію підприємств АПК до кластера, на нашу думку, є:

- погоджені вимоги переробних підприємств до постачальників сировини (сортів насіння, терміни вегетації тощо);
- більш ефективний характер колективних інновацій, включаючи кодизайн при вертикальній інтеграції й горизонтальній кооперації та у випадку застосування аутсорсингу;
- збільшення потенційного ринку інжинірингових і консалтингових послуг, у тому числі для малих підприємств, за рахунок впровадження субконкретингу під час виконання комплексних проектів і програм;
- розширення доступу до інформації про потреби ринку, просування продукції та послуг малого бізнесу на ринок великих підприємств;
- розширення можливостей підприємств, у тому числі малих, до залучення інвестицій і грантів;
- зниження витрат на впровадження нових технологій за рахунок ефекту масштабу;
- більш ефективна система виходу на закордонні та нові ринки.

Таким чином, можливою стратегією ефективного розвитку АПК може бути формування територіальних агропромислових кластерів. Їх формування зможе додати виробництву продовольчих товарів закінченої форми організації й управління з раціональним рішенням технічних, технологічних, економічних питань, пов'язаних з одержанням сировини, заготівлею, транспортуванням, переробкою, зберіганням і реалізацією готової продукції. Це забезпечить перспективи розвитку України з урахуванням її інтеграції до світового господарства.

Висновки. Україні дуже складно конкурувати з частиною країн, особливо розвинутих, і передусім Європи, у виробництві агропродукції, наприклад, цукру, м'яса свинини та великої рогатої худоби, ранніх (тепличних) овочів тощо. Адже собівартість їх виробництва вітчизняними сільгоспвиробниками завжди перевищуватиме собівартість виробництва в інших країнах. Причина криється в низькій продуктивності, врожайності, нераціональних технологіях виробництва тощо. Таким чином, кластерна форма інтегрованих структур, що дотепер досить слабо розвита в Україні, може сприяти підвищенню конкурентоспроможності агропромислових підприємств та забезпеченню

продовольчої й економічної безпеки як самої країни, так і окремих її регіонів.

Однак, незважаючи на зростаючий у наукових колах та підприємницькому середовищі інтерес до нових виробничих систем, зокрема кластерів, до шляхів підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому і зовнішньому ринках, кількість кластерів в Україні збільшується повільно, що зумовлено наступними причинами:

- відсутність нормативної бази щодо визначення кластера, його видів, ініціалізації заснування та комплексу заходів щодо визначення кластерних ініціатив, створення кластерів, нормативно-правового й інституційного середовища їх функціонування та розвитку;
- відсутність активної державної політики із забезпечення системного підходу та організації взаємодії різних рівнів виконавчої влади при ініціалізації, розробці та реалізації кластерних проектів, правової, організаційної й фінансової підтримки кластерних ініціатив;
- недостатнє інформаційне забезпечення стосовно алгоритму формування та результатів функціонування існуючих кластерів в Україні серед фахівців, підприємців, органів виконавчої влади та громадських організацій;
- високий рівень концентрації бізнесу і власності, монополізація окремих сфер діяльності, виробництва й торгівлі, низький рівень економічної конкуренції, а відповідно і конкурентоспроможності з ряду важливих показників економіки;
- низький рівень інституційного захисту прав власності (в т. ч. проти рейдерства) та здорової конкуренції, високий ступінь корупції;
- незацікавленість малих і середніх підприємств в об'єднанні у великі виробничі мережі внаслідок невірних або неповних розуміння принципів діяльності кластерів, остраху злиття та поглинання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет о конкурентоспособности регионов Украины 2011. – World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2010–2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-2010-2011#>
2. Власов В. І. Шляхи подолання глобальної продовольчої кризи / В. І. Власов, М. А. Лисак // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 138–141.
3. Саблук П. Т. Глобалізація й продовольство: моногр. / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Вясов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.
4. Войнаренко М. Концепція кластерів до відродження виробництва на регіонському рівні / М. Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 11. – С. 36–39.
5. Кислий В. Розвиток транспортно-логістичних кластерів України / В. Кислий, Т. Жарик // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 28–37.
6. Кропивко М. Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації й управління розвитком агропромислового виробництва / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 11. – С. 3–3.
7. Кузьмін О. Кластери як фактор інноваційного розвитку підприємств і територіальних утворень / О. Кузьмін, В. Жежуха // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 14–23;
8. Мазуренко О. В. Розвиток інтегрованих формувань в АПК / О. В. Мазуренко / Економіка АПК. 2006. – № 3. – С. 89–93;
9. Соколенко С. І. Виробничі системи глобалізації: сети, альянси, партнерства, кластери. Український аспект / С. І. Соколенко // Міжнародний фонд сприяння ринку. Інститут конкурентоспроможності. – К.: Логос, 2002. – 59 с.;
10. Ситник В. П. Трансформація АПК України в ринкові умови: моногр / В. П. Ситник. – К., 2002. – 517 с.
11. Чевганова В. Кластери і їхнє економічне значення / В. Чевганова, І. Брижань // Економіка України. – 2002. – № 11. – С. 45–49;
12. Ціхаковська О. М. Кластеризація як новий методичний механізм розвитку сільських територій / О. М. Ціхановська // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 153–155.
13. Юшин С. О. Методичний аспект кластерного керування розвитком аграрного сектора / С. О. Юшин, В. П. Павлик, М. А. Брусенко // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 128–132.
14. Маршалл А. Принципи економічної науки. – М.: Прогрес, 1993. – 368 с.
15. Портер М. Конкуренція: уч. пос.: / пров. з англ. – М.: Изд. будинок «Вільямс», 2006. – 396 с.
16. А. Мальмберг, Ю. Сельвель, І. Задер. Територіальний кластер, локальна концентрація знаної й конкурентної здатності фірми. – М. Инфра-М, 2003. – 232 с.
17. Розенфельд С. А. Введення бізнес-кластерів в основний напрям економічного розвитку: приклад. – Женева. 1997. – 23 с.
18. М. Вольфага. Кластерна модель регіонального розвитку / В. Прайс // Перспективні дослідження. – 1999. – № 2. – С. 33–39.
19. Marjolein C. J., Caniels and Henny A. Romijn. SME clusters, acquisition of technological capabilities and development: concepts, practice and policy lessons. Vienna. 2001;
20. Humphrey J. Opportunities for SMEs in Developing Countries to Upgrade in a Global Economy / SEED Working Paper, 2002;
21. Haider G. How does globalization affect local production and knowledge systems? The surgical instrument cluster of Tuttlingen, Germany / INEFReport, 2002. – № 57. 32.
22. Статистичний щорічник України за 2010 рікгод. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
23. Оперативно-статистичні матеріали цукровиків України» Бурякоцукровий комплекс України». – К.: «Цукор України», 2012. – 201 с